

SPATIUM

10.

Sorozatszerkesztő
BACSÓ BÉLA
THOMKA BEÁTA

SIEGFRIED KRACAUER

A DETEKTÍVREGÉNY
ÉRTELMEZÉS

TÖRTÉNELEM
A VÉGSŐ DOLGOK ELŐTT

A kötet az OTKA NK 72058 számú pályázatának keretében jelent meg.

Fordította:
TELLER KATALIN © 2009

A fordítást az eredetivel egybevetette és szerkesztette:
KEREKES AMÁLIA, K. HORVÁTH ZSOLT

A fordítás az alábbi kiadások alapján készült:
Siegfried Kracauer: *Der Detektiv-Roman. Ein philosophischer Traktat.*
In: uő: *Werke*. 1. kötet. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2006. 103–209.;
Siegfried Kracauer: *History. The Last Things before the Last.*
New York, Oxford University Press, 1969.;
Siegfried Kracauer: *Geschichte – Vor den letzten Dingen*. Ford. Karsten Witte.
In: uő: *Schriften*. 4. kötet. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1971.

TARTALOM

A DETEKTÍVREGÉNY

ÉRTELMEZÉS.

FILOZÓFIAI ÉRTEKEZÉS A DETEKTÍVREGÉNYRŐL

Bevezetés	9
Szférák	11
Pszichológia	24
Szállodai előcsarnok	30
Detektív	38
Rendőrség	48
Bűnöző	57
Átalakulások	63
Folyamat	71
Vége	93

TÖRTÉNELEM

A VÉGSŐ DOLGOK ELŐTT

Bevezetés	99
1. Természet	110
2. A történeti megközelítés	135
3. A jelen iránti érdeklődés	149
4. A történész utazása	165
5. A történelmi univerzum szerkezete	186
6. Ahasvérus avagy az idő rejtélye	216
7. Általános történelem és az esztétikai megközelítés	237
8. Az előtér	259
9. Epilógus helyett	284

Kerekes Amália–K. Horváth Zsolt:

Siegfried Kracauer: két vagy három dolog, amit tudunk róla (Utószó)	285
--	-----

IRODALOMJEGYZÉK	293
-----------------	-----

NÉVMUTATÓ	307
-----------	-----

6.

AHASVÉRUS

AVAGY AZ IDŐ REJTÉLYE

A modern történetírás egyenes vonalú vagy kronologikus időben zajló, eleve kontinuus folyamatként érti a történelmet, az időt pedig megfordíthatatlan irányú folyamként, illetve minden elképzelhető eseményt megkülönböztetés nélkül magában foglaló, egynemű közegként gondolja el.¹ Ezt az elképzelést, mely sokat köszönhet a természettudomány felemelkedésének és fölényének, olyan elgondolások előzték meg, amelyek a múlt megértése szempontjából korlátozottabb jelentőséget tulajdonítottak az egyenes vonalú időnek. A görög történészek nem feltétlenül tekintették magasabb rangúnak az egyenes vonalú időt a ciklikus időkoncepcióval szemben; ezenkívül a görög gondolkodás egész történelme során – az emberi események megítélésében – fennmaradt az isteni időnek és az emberek idejének kettőssége.² S jóllehet az ókori zsidók nem utasították el az időben zajló, evilági folyamatként értett történelem gondolatát, többnyire egzisztenciális viszonyt alakítottak ki vele. A történelmet a közöttük és Isten között lévő kölcsönhatás termékének tekintették, s a múlt eseményeit büntetesként vagy jutalomként értelmezték, amelyet a kiválasztott nép Tőle kapott.³ A későbbi judaizmus apokaliptiszisei által vázolt, remélt megváltás kevésbé jelölt egyfajta új történelmi korzakot, mintsem az emberi történelem isteni ítélet nyomán elérkező végét. A ko-

1. Kristeller érvelése többek között abból a feltételezésből indul ki, mely szerint „a folytonosságot a történelem szempontjából alapvető dologként kell elfogadnunk”. Vö. pl. Paul Oskar Kristeller: *The Moral Thought of Renaissance Humanism*. In: *Chapters in Western Civilization*. New York, Columbia University Press, 1961. I. kötet, 289–335., itt 290. Kristeller véleményének egy másik vetületéhez azonban vö. jelen fejezet 25. jegyzetét.

2. Vö. főként Pierre Vidal-Naquet: *Temps des dieux et temps des hommes. Essai sur quelques de l'expérience temporelle chez les Grecs*. In: *Revue de l'Histoire des Religions* CLVII. (1960. január–március) 1. 55–80. passim.

3. Vö. 148. sk.

ra keresztény eszkatológia is magában foglalta a kronológiát.⁴ Ám mivel nem következett be a második eljövétel, az egyház – a végső feltámadása hitét megőrizve – megvetette lábát a világban, ami azt eredményezte, hogy két eltérő időt kellett kibékítenie egymással. Szent Ágoston a természet és a kegyelem vagy a megváltás idejéről beszél, és hite szerint ezek az idők elválaszthatatlanul, az ember számára megismerhetetlen módon fonódnak össze.⁵ A középkori krónikák, amelyekben összefüggéstelenül keverednek a megváltástörténetből és a világi történelemből vett elemek, jól példázzák azt az igyekezetet, hogy a szekularizált időben mozogjanak, de egyúttal el is távolodjanak tőle. A középkori költemények időbeli anakronizmusaiban az a tradicionalista magatartás fejeződik ki, amely megpróbálja összevegyíteni a múltat és a jelent ahelyett, hogy eltéréseiket hangsúlyozná.⁶ Mellesleg érdemes emlékeztünkbe idézni Malinowskinak a Trobriand-szigetek lakóiról megfogalmazott állítását: a mágiára való hagyatkozásuk nem akadályozza meg őket abban, hogy számos dolgot racionálisan, majdhogynem tudományos szellemben közelítsenek meg.⁷ Hasonlóképpen a kronologikus idő iránti érzék valószínűleg megőrződött még olyan időszakokban is, melyek művészete és irodalma többnyire figyelmen kívül hagyta az idő folyását.

Amikor a kronologikus időről alkotott koncepciókat vizsgáljuk, tanácsos, ha például a nyugati civilizációhoz hasonló, nagy kiterjedésű téridőbeli egységre összpontosítunk, amely egymással valós vagy lehetséges kölcsönhatásban álló, egymást követő eseményeket tartalmaz, vagyis ha ezen események egymásutániségének következményeket tulajdonítunk. Ennek oka nyilvánvaló: ha az események két olyan kultúrához vagy civilizációhoz tartoznak, amelyek közt nincs kölcsönhatás, teljesen lényegtelen lesz, hogy a kronologikus időben egymás utániak vagy egyidejűek voltak-e.

Ehelyütt újfent mérlegre tehetjük a Spengler panorámaszerű világképének alapját adó időfogalmat, melyet Toynbee-val kapcsolatban már érintettem az első fejezetben.⁸ Elég, ha csak Spenglerről szólunk, mert ő Toynbee-nál határozottab-

4. Blumenberg kiemeli a haladás és az eszkatológia eszméje közti különbségeket. Ld. Blumenberg: „Säkularisation” 243.

5. Henri-Irénée Marrou: *Das Janusantlitz der historischen Zeit bei Augustin*. In: Carl Andresen (szerk.): *Zum Augustin-Gespräch der Gegenwart*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1962. 349–380., főként 376. sk.

6. Bloch: *I. m.* 110.

7. Bronislaw Malinowski: *Magic Science and Religion*. New York, Doubleday, 1954. főként 26., 28–30., 33–35.

8. Ld. 129.

ban választja el egymástól a különböző kultúrákat. Hogyan kellene elképzelnünk azt az általános időbeli közeget, amelyben a Spengler-féle, sajátos idővel rendelkező kultúrák kialakulnak, fejlődnek és elpusztulnak? Spengler szerint annyiban létezhetnek a kultúrák közti átmenetek (vagyis az ún. pszeudomorfoziszok), amennyiben beágyazódnak a kronologikus idő folyásába, amely ily módon újra áramlani kezd; csakhogy amikor Spengler ragaszkodik a kultúrák teljes önállóságához, az általános időbeli közeg mintegy idő nélküli vákuummá, az örökkévalóság elgondolhatatlan negatív ellenpárjává válik. Maga az általános közegként értett kronologikus idő csak azon ritka pillanatokban alakulhat ki újra, amikor a történelmi és a természeti folyamatok egybeolvadnak, vagyis a kultúrákat megszüülő őstörténetben, illetve akkor, amikor globális szinten változik az emberiség és a természet viszonya. Von Weizsäcker az atomenergia feltalálását például ilyen fordulópontnak nevezi.

Jómagam tehát egy és ugyanazon civilizáció kontextusában vizsgálom a kronologikus időben zajló folyamatként értett történelem koncepciójának érvényességét. A történelem modern megközelítése szempontjából ennek a koncepciónak három fontos következménye emelendő ki. Először is: amikor egyenes vonalú időben zajló folyamatnak tekintjük a történelmet, hallgatólagosan feltételezzük, hogy egy esemény megtörténtének leírásában segítségünkre lesz az arról a pillanatról szerzett tudásunk, amikor az esemény bekövetkezik az áramló időben. Az esemény időpontja értéktelített tény. Ennek megfelelően egy nép, egy nemzet vagy egy civilizáció történelmének egy adott időpontban bekövetkező eseményei mindegyike azért fordulnak elő akkor és ott, mert az adott pillanat azt szükséges teszi. Marrou is a kronologikus időbeli pillanat jelentőségéről szóló feltételezésnek ad hangot, amikor úgy fogalmaz, hogy a történelem révén tudhatja meg az ember, „ki ő, honnan jön, s miért találja magát olyan helyzetben, amely csakis az övének bizonyul [...]”⁹. Egyetértve ezzel a kitétellet a történészek általában értelemmel bíró, okozati vagy más viszonyokat állapítanak meg az események egymás utáni csoportjai között, és az időrendi szempontból későbbieket az őket megelőzőkre vezetik vissza.

Másodszor a kronologikus idő egyneműségének és visszafordíthatatlanságának bővületében a szokványos történetírás egyfelől általában arra összpontosít, ami nagy valószínűséggel az események többé-kevésbé folyamatos, nagy léptékű sorozatának tekinthető, másfelől pedig ezen egységek menetét követi végig az évszázadokon át. Számos átfogó elbeszélés az emberek vagy intézmények történelmét időrendi sorrendben mutatja be, s ezzel az eljárással óhatatlanul is jelentőséggel ruház-

9. Marrou: *Comment comprendre le métier d'historien* 1476.

zák fel az adott sorozatot alkotó, összetett események egyidejűségét. Ranke politikatörténetei például számos alkalommal kitérnek a kultúra területére.¹⁰ A törések és véletlenszerűségek ellenére is ez az elgondolás azon alapul, hogy minden ilyen teljes egység saját életet él, vagyis – Meinecke szavaival – saját egyénisége van.¹¹ Néha úgy tűnik, mintha az ilyen jellegű elbeszélések arra a kérdésre igyekeznének választ adni, hogy honnan is jöttünk (vagy adott esetben: merre tartunk). Ez a kérdés aligha merülne fel, ha nem bízánk a naptári idő hatásában.

Harmadszor pedig az áramló idő koncepciójának kritikátlan elfogadása csak táplálja azt a vágyat, hogy tartalommal alakítsuk a megfordíthatatlan áramlat formális jellegét, vagyis hogy egésznek tekintsük a történelmi folyamatot, és ennek az egésznek bizonyos minőségeket tulajdonítsunk; a történelmet lehetőségek kibontakozásaként, fejlődésként vagy akár egy jobb jövő felé tartó haladásként képzelhetjük el. Ennek a csábításnak nehéz ellenállni. Ez ügyben nemcsak Hegel említhető, akinek a történelmi folyamatról alkotott nagyszabású konstrukciója még az időbeliség és az örökkévalóság közti senkiföldjén ölt formát, hanem Marx is, aki bár inkább a földön áll, enged a kísértésnek, hogy a történelem menetét a maga teljességében térképezze fel. Számos történész alulról akarja megközelíteni azt, amit a filozófusok felülről állítanak elénk. Az egyetemes történelem (vagyis az áramló idő fantomszerű ellenpárjának) szellemétől kísértve Ranke olyan „általános történelmi életről” beszél, amely „az egyik nemzettől vagy népcsoporttól halad előre a másikig”;¹² Henri Pirenne¹³ és Marc Bloch¹⁴ minden történelmi munka céljának az egyetemes történelmet tekinti. A kronológia tehát elsősorú anyagi jelentésre tesz szert.

Ezen a ponton néhány olyan meglátásra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek megingathatják a történelmi folyamat kontinuitásába és – ennek megfelelően – a kronologikus idő erejébe vetett bizalmunkat. Érdekes, hogy nem történészek és történetfilozófusok, hanem éppen antropológusok és művészettörténészek azok, akikben tudatosodott a kronologikus idő problematikus jellege. A művészettörténész Henri Focillon hangsúlyozza a művészeti formák kibontakozásának belső logikáját, és úgy érvel, hogy az egyidejű művészeti események gyakran más és más

10. A Ranke és mások által hozott példákat a 7. fejezetben mutatom be, ahol is az egyidejűség ezen szemléletének problémáit részletesebben tárgyalom. Ld. főként 243. skk.

11. [Vö. Friedrich Meinecke: *Die Entstehung des Historismus*. In: uő: *Werke*. 3. kötet. München, Oldenbourg, 1959.]

12. Id. Butterfield: *I. m.* 124.

13. Pirenne: *I. m.* 88. sk.

14. Bloch: *A történelem védelmében avagy a történész mestersége* 40.

„korszakhoz” tartoznak. Szerinte a művészeti formák rendes körülmények között átélnek egy kísérleti állapotot, egy klasszikus korszakot, a kifinomodás korszakát, majd a barokk kort, amikor is „ezek a korszakok vagy állapotok bármilyen környezetben, a történelem minden szakaszában ugyanazokat a formális jellemzőket mutatják”.¹⁵ Továbbá az adott művészeti forma minden ilyen szakaszhoz felállítja a történelmi szükségszerűségektől független, saját napirendjét. „Stílusonként hosszabbak vagy rövidebbek, többé vagy kevésbé intenzívek az egyes állapotok [...]”.¹⁶ Nem csoda hát, hogy a dátumot általában nem valamiféle „fókusznak vagy gócpontnak” látjuk, hanem – a különböző területeken, például a politikában, a gazdaságban és a művészetben bekövetkező események közti viszonyokon túl – a művészettörténet lesz az, ami „egyazon időpontban egymás mellett állít elének korukat túlélő és megelőző jelenségeket, lassú, megkésített, s ezzel egyidejűleg merész és gyorsan érő formákat”.¹⁷ Focillonnál megtaláljuk azon alakuló „esemény” koncepcióját is, amely inkább meghatározza környezetét, mintsem hogy a környezet hozza létre őt. Például a „legegyneműbb miliő legalaposabb vizsgálata, a körülmények legszorosabban összefogott nyalábja sem adja ki számunkra Laon tornyainak rajzolatát”, sem pedig természetesen az általuk kialakított környezetet.¹⁸ Sokkal inkább korszakalkotó „töréjelenségként” jön létre.¹⁹ Ezen elemek összessége magyarázza Focillon bizalmatlanságát az egyidejűség varázsserejével és egy vélt korszellelem (*Zeitgeist*) hatékonyságával szemben.

Focillon tanítványa, Kubler roppant érdekes elméletté dolgozta ki mestere elképzeléseit. *Az idő formája. Megjegyzések a tárgyak történetéből* című, rövid művében²⁰ ez a ragyogó művészettörténész, aki ráadásul antropológus is, bírálja a szakterület tudósai körében tapasztalható általános ragaszkodást a korszakokhoz és stílusokhoz. Javaslatára szerint a történésznek a kronologikus jelleg hangsúlyozása helyett „az idő sokrétű formavilágát” kellene feltárnia.²¹ Mit ért Kubler a megformált idő fogalmán? Szerinte a műalkotások vagy gyakrabban a műalkotások elemei sorozati formákba rendezhetők, amelyek összefüggő jelenségekből állnak, amennyiben valamilyen szükségletből kinövő és az egész sorozatot elindító problémák egy-

15. Henri Focillon: *A formák élete*. In: uő: *A formák élete. A nyugati művészet*. Ford. Vajda András. Budapest, Gondolat, 1982. 7–96., itt 22.

16. Uo.

17. Focillon: *I. m.* 84.

18. Focillon: *I. m.* 91.

19. Focillon: *I. m.* 95.

20. George Kubler: *Az idő formája. Megjegyzések a tárgyak történetéből*. Ford. Jávora Andrea – Szilágyi Péter. Budapest, Gondolat, 1992. passim.

21. Kubler: *I. m.* 28.

mást követő „megoldásait” képviselik. Ezek az összekapcsolódó megoldások egymás után hozzák napvilágra a kezdeti problémák különböző vetületeit, valamint a bennük rejlő lehetőségeket. Ezáltal nyilvánvalónak tűnik, hogy egy sajátos művészeti tárgy keletkezési ideje kevésbé fontos az értelmezés szempontjából, mint „korra”, amelyen az adott sorozatban elfoglalt helyét értjük. Továbbá a sorozatok saját menetrend szerinti fejlődését sugallja az a tény, hogy az összefüggő, egymást követő megoldások gyakran roppant távol helyezkednek el egymástól a kronologikus időben. A sorozat idejének sajátos alakja van. Ebből pedig az következik, hogy az eltérő sorozatok által leírt időgörbék valószínűleg különböznek egymástól. Vagyis a kronológiailag egyidejű művészeti teljesítmények minden bizonnyal más és más helyet foglalnak el saját időgörbéjükön: az egyik korán jelentkezik a sorozatban, a másik pedig távol esik a kiindulóponttól. Ugyanabba a korszakba esnek, de koruk különbözik.

Lévi-Strauss szintén visszautasítja a kronologikus időben fejlődő, szakadatlan történelmi folyamat eszméjét. Csakhogy Focillonnal és Kublerrel ellentétben a különböző időket nem logikusan összekapcsolódó eseménysorokhoz, hanem különböző nagyságrendű történelmekhez rendeli hozzá, mégpedig arra az évrre támaszkodva, hogy ezek a történelmek sajátos adatokat szerveznek össze egy sajátos időt létrehozó sorozatban. Szerinte a különböző nagyságrendű történelmeket – például az anekdotikus vagy életrajzi történelmet stb. – olyan „adatok különböző osztályai” jelölik, „amelyek sematikusan fogalmazva egységekként értett órákra, napokra, századokra, évezredekre stb.” tagolódnak.²² Nem juthatunk el a történelem egyik osztályának sajátos idejétől egy másik osztály idejéig, de a matematikából ismert összemérhetetlen számokhoz hasonlóan „az egyik osztályba tartozó adatok irracionálisak a másik osztályba tartozó adatokhoz viszonyítva”.²³ Tehát amíg az azonos osztályba tartozó történelmek összevethetőek egymással, addig a különböző szintű történelmek menetrendjei között szakadék tátong.²⁴

22. Lévi-Strauss: *I. m.* 345.

23. Lévi-Strauss: *I. m.* 344.

24. A vonatkozó példákat ld. Lévi-Strauss: *I. m.* 343. és főként 344. sk. Ez utóbbi szöveghelyen Lévi-Strauss a modern és kortárs történetírás kiterjedésének szintjét az őstörténetével hasonlítja össze: „Az őstörténet rendszerének kódja szerint még a legnevezetesebb modern és kortárs történelmi epizódok is elvesztik jelentőségüket – kivételt képeznek talán [...] a globális léptékekben mérhető demográfiai fejlődés egyes fajsúlyos szempontjai, mint például a gőzgép, illetve az elektromosság és az atomenergia feltalálása.”

Marc Bloch is érinti a különböző kiterjedésű történelmek megértésének szükségszerűségét, amikor a sorozatok alakjának független, területenként történő kialakításáról beszél. A következő szellemes megjegyzést teszi: „Fülöp Ágost uralkodásának vallástörténete? XV.

Mivel Lévi-Strauss állítása főként annak a gondolatnak a nyomatékosítására szolgál, mely szerint a történelmi univerzum nem homogén szerkezetű, a következőkben inkább Focillon és Kubler elméletére támaszkodom, amely közvetlenebbül kapcsolódik az itt tárgyalt témához. Bár valamelyest módosítva, de az elmélet fő ellenérve a kronologikus idő művészettörténeti túlhangsúlyozásával kapcsolatban általában érvényes a történelemtudományra is. A „történelmi folyamat” óhatatlanul magában foglal egy sor különböző területet. A művészettörténet csak egy ezek közül; más területen jelentkeznek a politikai ügyek, a társadalmi mozgalmak, a filozófiai tanok stb. Az egyazon területen bekövetkező, egymás utáni események között nyilvánvalóan nagyobb eséllyel hozható létre értelmes kapcsolat, mint a más és más területekre szétszóródó események között: egy eredeti eszme mindenképp életre hív egy sereg, tőle függő eszmét, míg például a társadalmi berendezkedés által a kulturális irányzatokra tett hatások kevésbé áttetszők. Leegyszerűsítve azt a feltételezést fogalmazhatjuk meg, mely szerint az egyes területeken történő események egyfajta sajátos logika alapján követik egymást,²⁵ s értelmezhető sorozatot alkotnak. Minden ilyen sorozat sajátos időben bontakozik ki. Ezenkívül a különböző sorozatok ideje eltérő alakban jelenik meg, amit pompásan szemléltet az a rövid kísérlet, amelyet Sigmund Diamond végzett a Harvardon. Arra kérte tanítványait, hogy az amerikai történelem egy-egy területét szemügyre véve korszakolják az események sorát a vonatkozó leletek alapján. Az egyik hallgató politikatörténetet, a másik irodalomtörténetet tanult és így tovább. Kutatásaik befejeztével közösen összevetették jegyzeteiket. Az eredmény az volt, hogy a külön-külön vázolt korszakok nem estek egybe.²⁶

Herder alkotta meg a különféleképpen tagolt történelmi idő egyik átfogó, általános elméletét, melynek gondolatmenetére W. von Leyden hívta fel a figyelmet a viszonylagos történelmi idő koncepciójával foglalkozó, nemrég megjelent tanulmányában – a Herderrel kapcsolatos meglátásait hosszabban idézném:

[...] nagy jelentősége van annak, hogy Herder szintén azt a nézetet vallotta, mely szerint önnön időmértékét, pontosabban *önnön idejének* mértékét

Lajos uralkodásának gazdaságtörténete? Hát akkor miért ne lehetne: »Napló arról, mi történt laboratóriumomban Grévy második elnöksége idején« Louis Pasteur tollából? Vagy fordítva: »Európa diplomáciatörténete Newtontól Einsteinig?« Bloch: *I. m.* 127.

25. Kristeller – a reneszánszban megfigyelhető középkori és modern, valamint egyedülálló nyomokat vizsgálva – ugyanezt állítja, legalábbis annyiban, hogy „egy összetett, de tagolt civilizációban a kultúra minden területének meglehet a saját fejlődési vonala.” Kristeller: *I. m.* 291.

26. Diamond professzor személyes közlése.

hordozza minden; ez a mérték még akkor is létezik, ha semmilyen más mérték nem áll mellette. Herder valószínűleg erre gondolt, amikor azt mondta, hogy egy dolog az időmérő, s nem pedig a dolognak van időmérője. Amennyiben az általános eszméket száműznünk kell a történelmi magyarázatokból, akkor Herder szerint az abszolút térről és időről alkotott newtoni rendszert hasonlóképpen el kell vetnünk a vizsgált területen. Hiszen érvelése szerint két különböző dolognak sohasem lesz azonos az időmértéke, és ezért „egyidejűleg” számtalan idő létezhet az univerzumban. Félreértéseket elkerülendő Herder kifejti, hogy a mértékről megfogalmazott, minden korban osztott eszme, akár csak az az eszme, mely szerint a végtelen tér az univerzum minden terének összege „volt”, nem más, mint az ész alkotása: az abszolút tér és az abszolút idő is voltaképpen pusztán kitaláció. [...] Legjobb tudomásom szerint a Herdert történetíróként korábban elismerő kutatók közt nem volt senki, aki kitért vagy legalább utalt volna erre a sajátos időelméletre.²⁷

Egy adott történelmi pillanatban tehát számos olyan eseménnyel szembesülhetünk, amelyek – különböző területeken való elhelyezkedésük miatt – csakis formális értelemben egyidejűek. Az egyes esetek természete valóban nem határozható meg anélkül, hogy ne adjunk számot arról a helyről, amelyet az esemény a konkrét sorozatban elfoglal. A különböző területek megformált ideje háttérbe szorítja az idő egyenletes folyását.

Itt lép színre a történelmi korszak, az a téridőbeli egység, amelyre gyakorlatilag minden, valamennyire átfogó történelem hagyatkozik annak érdekében, hogy feltérképezze az események menetét. Úgy tűnik, a korszak olyannyira elengedhetetlen egység, hogy ha nem lelik magában az anyagban, kénytelenek utólag kitalálni. És a korszakok jelentőségéről alkotott, ingadozó, részben nominalista, részben realista nézetek sem tudják felszámolni.

Vegyük hát szemügyre a korszak kérdését. Akár „megtalált”, akár visszamenőleg megállapított korszakról van szó, összefüggéstelen eseményekből és eseménycsoportokból áll, ami jól ismert jelenségként többek közt magyarázatot ad arra, hogy miként fordulhatnak elő a korszakok (*Zeitgeist*) által viszonylag kevésbé befolyásolt események: ugyanabba a korszakba tartoztak a 19. század második felének túlszűfolt lakásbelsői, mint az itt megszülető gondolatok, s mégsem voltak

27. Wolfgang von Leyden: *History and the Concept of Relative Time*. In: *History and Theory* II. (Den Haag, 1963) 3. 263–285., itt 279. sk.

egy más kortársai. A tipikus korszak, vagyis a történelmi folyamat egy adott szakasza bizonytalan elemek egyvelege. Nincs mit csodálkozni ezen. Az egyén szelleme vajon nem összefüggéstelen?²⁸ „Szellemünket – írja Valéry – [...] olyan irányzatok és gondolatok népesítik be, amelyek mit sem tudnak egymásról.”²⁹ Lichtenberg pedig, mintegy százötven évvel korábban így ír: „Gyakran van egy bizonyos véleményem, amikor fekszem, s megint más, amikor állok. Főként akkor, ha keveset ettem, és elcsigázott vagyok.”³⁰ Marc Bloch „a tudatokon belüli választófalakról”³¹ beszél, „amelyek létrehozásában néhányan közülünk különösen ügyesek”, és példaként Gustave Lenôtre történészt említi, aki „újra és újra megdöbbszent azon, mennyi példás családapa akadt a terror hívei között”.³² Az egységes személyiség kétségtelenül a modern lélektan kedvenc tévhitjei közé tartozik.

Várakozásainknak megfelelően nincs hiány olyan magyarázatokban sem, amelyek megerősítik a történelmi korszakok nem egynemű jellegét. Marx az ideológiai felépítmény „nem egyidejűségéről” (*Ungleichzeitigkeit*) beszél.³³ Curtius meggyőződése szerint pedig az irodalom eltér a művészetektől a mozgás, a növekedés és a folytonosság tekintetében.³⁴ Schapiro úgy gondolja, hogy egy egész kulturális korszakot átható stílusesség – már ha egyáltalán létezik – nem tekinthető magától értetődőnek, hanem egy bizonyos tényező alapján magyarázatra szorul, melynek révén a stílusesség kimutatható az egyes területeken.³⁵ Raymond Aron fenn kívánja tartani a művészetnek a szocioökonómiai környezettől való függetlenségét, és védelmébe veszi a politika terének viszonylagos önállóságát a társadalomtörténet szószólóival szemben.³⁶ Mandelbaum, különös tekintettel a történetfilozófiára, előnyben részesíti azt a feltételezést, mely szerint független, belsőleg folyamatos, sajátos történelmek léteznek, amelyek a „kulturális pluralizmus” címkéjé-

28. Ld. az érvelést az 5. fejezetben, 197., amelyet itt összefoglalok annak érdekében, hogy az idő strukturálásának problémájára alkalmazhassam.

29. Paul Valéry: *La politique de l'esprit, notre souverain bien*. In: uő: *Ceuvres*. Szerk. Jean Hytier. 1. kötet. Paris, Gallimard, 1956. 1014–1039., itt 1018.

30. Georg Christoph Lichtenberg: *Aphorismen, Briefe, Schriften*. Stuttgart, Kröner, 1953. 21.

31. Bloch: *I. m.* 106. sk.

32. Bloch: *I. m.* 107.

33. [A fogalmat Ernst Bloch honosította meg a marxista bölcseletben. Vö. Ernst Bloch: *Körünk öröksége*. Ford. Bendl Júlia. Budapest, Gondolat, 1989. főként 99. skk.]

34. Ernst Robert Curtius: *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Bern – München, Francke, 1967⁶. 24.

35. Meyer Schapiro: *Style*. In: Alfred L. Kroeber (szerk.): *Anthropology Today*. Chicago, University of Chicago Press, 1953. 287–312., itt 295.

36. Aron: *I. m.* 115. sk. és 270.

vel foglalhatók össze.³⁷ Dilthey nemcsak egy korszak életének egységes kontextusát, hanem olyan ellentétes erők meglétét is hangsúlyozza, amelyek szembefordulnak a korszellem (*Zeitgeist*) egyoldalúságával, s gyakran régebbi eszméket örökítenek tovább, vagy megelőlegezik a jövőt.³⁸

Csakhogy egy dolog észrevenni egy jelenséget, s megint más felismerni lehetséges jelentését. Az idézett állásfoglalások egyike sem tanúsítja, hogy szerzőik tudatában lettek volna annak, milyen következményekkel jár az adott korszakot felépítő elemek különbözősége a kronológia jelentősége szempontjából. Jóllehet Marx például kellőképp realista ahhoz, hogy észrevegye és fogalmilag megragadja a „nem egyidejűséget” (*Ungleichzeitigkeit*), mégis kitart a dialektikus történelmi folyamat hegeli eszméje mellett, amely magában foglalja az egynemű, egyenes vonalú idő és a történelmi idő hagyományos azonosítását.

Focillon és Kubler nézeteinek fényében inkább azt vehetnénk biztosra, hogy ezt az egyenlőséget kételkedve kell fogadnunk. A történelem ugyanis olyan eseményekből áll, melyek kronológiája vajmi keveset árul el viszonyaikról és jelentéseikről. Mivel az egyidejű események többnyire eleve aszinkronikusak, valóban nincs értelme annak, hogy a történelmi folyamatot egynemű áramként fogjuk fel. Az ilyen folyam képe csak leplezi azokat a különböző időket, amelyekben a történelmi események szubsztanciális sorozatai megjelennek. A történelem kapcsán inkább az idők haladásáról, mintsem „az Idő Haladásáról” kellene beszélnünk.³⁹ A naptári idő viszont – amelynek semmi köze sincs a haladáshoz – csak üres meder. Bármennyire nélkülözhetetlen is a naptári idő koncepciója a tudomány számára, nem alkalmazható emberi dolgokra. Ebből a szempontból emlékezetünk működése is igazolja lényegtelenségét. Képesek vagyunk hűen felidézni múltunk egyes eseményeit, de nem tudjuk pontos dátumukat. Lehet, hogy a minőségekre való emlékezés fordított arányban alakul a kronologikus emlékezettel: minél inkább képes feleleveníteni valaki az életében meghatározó szerepet játszó találkozások lényeges jegyeit, annál könnyebben téved a jelentől való időbeli távolságuk ügyében, vagy annál könnyebben zavarja össze időrendjüket. Ezek a tévedések minden bizonnyal azzal függnek össze, hogy az ember nehezen képes átvinni emlékeit a szubjektív időgörbén elfoglalt helyükről a kronologikus időbeli, objektív helyükre – vagyis olyan időbe, amelyet sohasem tapasztalt meg. Ennek megtapasztalásánál nincs is

37. Maurice Mandelbaum: *The History of Ideas, Intellectual History, and the History of Philosophy*. In: *History and Theory* 5. különszám (*The Historiography of the History of Philosophy*) (Den Haag, 1965). 33–66., itt 50–52.

38. Dilthey: *I. m.* 178. és 183.

39. [Utalás a *March of Time* című dokumentumfilm-sorozatra.]

nehezebb dolog, ami újfent rávilágít az ilyen idő formális jellegére, ürességére. Hogyan is hordozhatna valamilyen tartalmat? Walter Benjamin helytálló megfigyelése szerint az „emberi nem történelmi haladásának képzete” főként azért tarthatatlan, mert elválaszthatatlanul összefonódik a jelentéssel, a folyamat öntőformájaként értett kronologikus idő eszméjével.⁴⁰

Végeredményben tehát a korszak úgymond a szemünk előtt foszlik szét. Egy jelentéssel teli időbeli egységből véletlenszerű találkozások valamiféle gyűjtőpontja lesz, amely hasonlít a vasúti váróteremhez. De ez még nem minden, amit elmondhatunk róla. Laslett például tisztában van a történelmi múltba visszavetített, általános koncepciók félrevezető mivoltával, és ezért ragaszkodik ahhoz, hogy a történelemtudomány „a legkisebb részletekig való [...] rekonstrukcióra” törekedjen.⁴¹ De ezért még nem kell lemondanunk arról, hogy megértsük az egész társadalmat és az őt befolyásoló, nagy történelmi átrendeződéseket. Mindössze arról van szó, hogy inkább „mindezen finom kis mozgások és reakciók” vagy „az apró részletek, s – mondhatni – maradványok” kérdését kezdjük feszegetni.⁴²

Érvem alátámasztására ezért most egy elméletileg roppant fontos esetre kívánok összpontosítani, mégpedig a korszakok Burckhardt-féle koncepciójára. A korszakok kérdésével való foglalkozásának módja sokat köszönhet a kronologikus elbeszéléssel szemben kialakított ellentmondásos, többnyire elutasító hozzáállásának. (Mellékesen megjegyezném, hogy Burckhardt is odahagyta a történelemtanítást a művészettörténet-tanítás kedvéért.) Nem arról van szó, hogy elzárkózott volna a mindent átfogó történelmi helyzetek sorozatának alkalmankénti ábrázolása elől, de elutasította, hogy az annales műfajának kényszerzubbonyába bújjon,⁴³ jelentős írásai pedig nyilvánvalóvá teszik, hogy az idő egynemű folyamatát is vonatkozott fontos közegként elismerni. A *Világtörténelmi elmélkedések*ben eltávolodik ettől a folyamattól egy időtlen tér kedvéért, mégpedig annak érdekében, hogy sorra vegye azokat a változó viszonyokat, amelyek a szabadon fejlődő kultúra, illetve az állam és a vallás intézményesült hatalma között valóban vagy feltehetőleg kialakulnak. Megfigyeléseit a világtörténelem minden égtájáról vett példák garmadájával igyekszik hitelessé tenni, miközben elhanyagolja e példák időbeli sorrend-

40. Walter Benjamin: *A történelem fogalmáról*. Ford. Bence György. In: Gyurgyák – Kisantal (szerk.): *I. m.* 1. kötet, 661–671., itt 669.

41. Peter Laslett: *Commentary*. In: Alistair Cameron Crombie (szerk.): *Scientific Change*. London, Heinemann, 1963. 861–865., itt 863.

42. Uo.

43. Vö. Werner Kaegi: *Jacob Burckhardt. Eine Biographie*. 3 kötet. Basel, Schwabe, 1947., 1950. és 1956.

jét. A *Die Zeit Constantins des Großen*, illetve *A reneszánsz Itáliában* című műve ugyancsak a történelmi folyamat dinamikája iránti közömbösségéről tanúskodik. Burckhardt mindkét művében megállítja az időt, és gátolva folyását ott veri föl sátrát, ahol a mozdulatlan, immár alapos vizsgálatnak alávethető jelenségek találkoznak. Burckhardt nem kronologikus elbeszélésben, hanem morfológiai leírás révén elemzi őket. Egyetlen egy történelmi korszakot fog át.

Bár ily módon Burckhardt visszautasítja a kronológiát, mégis számot vet vele, amit leginkább *A reneszánsz Itáliában* című írása példáz. Ebben a páratlan remekműben egyenként vizsgálja meg a reneszánszkori élet változatos megjelenési formáit, kezdve az antikvitás újrafelfedezésétől az államok szabad kialakulásáig, s a személy értéke iránti új érzékenységtől egészen a társadalmi szokásrendszerig és az erősödő szekularizációig. Vajon azt akarja bizonyítani, hogy a tárgyalt események – egyidejűségük dacára – eltérő irányokba mutatnak, és hogy mindaz, ami egyszerre jelenik meg, valójában nem függ össze? Ez bizony elképzelhető, hiszen az a megjegyzése, mely szerint „a legmagasabb rendű művészeti jelenségek nem közvetlenül függnék az állam külsődleges politikai életétől”,⁴⁴ egyértelműen mutatja, hogy Burckhardt tudatában volt a kulturális korszakok összefüggéstelenségének. Mindazonáltal bevallott célja abban állt, hogy az itáliai reneszánszt a magára eszmélő egyén koraként értelmezze, amit melleleg még napjainkban is érvényes elképzelésnek tekintenek.⁴⁵ Ám ez a koncepció – amely inkább eredeti eszme, mintsem pusztán általánosítás – természetesen azt sugallja, hogy ugyanannak a (szekularizált) individualizmusnak a szelleme voltaképpen a korszakot alkotó minden tevékenységben, törekvésben és létmódban megnyilvánul. Így tehát a reneszánszt nem események összefüggéstelen halmazaként, hanem olyan jelentéssel bíró egészként kell elképzelnünk, amely áthat minden elemet. Burckhardt tehát csak azért lép ki a kronologikus időből, hogy végül rábízza magát az idő folyására. Legalábbis így tűnik. Hiszen ha egységes egészként fogunk fel egy korszakot a maga összetettségében, akkor az egyes területek által megformált idők szükségképp feledésbe merülnek, és a kronológia – a teljes történelmi folyamattal együtt – visszanyerheti jelentőségét.

A figyelmes olvasó észrevehette, hogy a kronológia ilyen jellegű megítélése szöges ellentétben áll azzal a kijelentéssel, mely szerint a kronologikus idő üres me-

44. Id. Kaegi: *I. m.* III. kötet, 95.

45. Ld. pl. Paul Oskar Kristeller: *Changing View of the Intellectual History of the Renaissance since Jacob Burckhardt*. In: Tinsley Helton (szerk.): *The Renaissance. A Reconsideration of the Theories and Interpretations of the Age*. Madison, University of Wisconsin Press, 1961. 27–52., itt 29. sk.

der. Most azt szeretném megmutatni, hogy a burckhardti reneszánsz-értelmezésben kifejtett elgondolás ugyanannyira megalapozott, mint a kronológia-ellenes felfogás. Kubler ugyan jogosan bírálja, hogy a művészettörténészek túlságosan is kiemelten kezelik a korszakokat, de túllő a célon, amikor szinte teljes mértékben kizárja a területi sorozatok közti kölcsönhatások lehetőségét: szerinte „a pillanat keresztmetszete [...] a különböző fejlettségi állapotban lévő [...] darabok mozaikját mutatja, nem pedig a középpontból minden alkotóelemre szétsugárzó szerkezetet”;⁴⁶ és meggyőződése, hogy az egyes korszakokat alkotó, „rostok szövetekéből” álló kultúrában a rostok „nagyreszt véletlenszerűen kapcsolódnak össze”.⁴⁷ Ez minden bizonnyal igaz például a biedermeier korára (ahol kivételt képez a késői Beethoven), de egyáltalán nem érvényes a reneszánszra és számos más területre. A – Panofsky megfogalmazásában – saját „fiziognómiával”⁴⁸ rendelkező korszakok hiánya valóban meglepő lenne. A korszakot megkülönböztető fiziognómia hitelesen valós jelleget kölcsönözhet az egyes eseményeknek, cselekedeteknek, hangulatoknak. Miért is ne? A kortársak más és más módon érintkeznek egymással; feltételezhető tehát, hogy ennek során sokrétű kapcsolódások jönnek létre a pillanatnyi vívmányok és cserefolyamatok között.⁴⁹ Emlékezzünk a „szellemi gazdaságosság elvére” is, mely szerint az egyén egy bizonyos ponton kifejtett intenzív tevékenysége együtt jár azzal, hogy a legtöbb egyéb területen tehetetlenséget tanúsít, s visszahullik a rutinba (vagy a természetbe).⁵⁰ Nem lehetünk minden tekintetben eredetiek. Ez a törvény, amely nagyrészt felelősnek tekinthető a „világnak” nevezett valami ellenálló természetéért, nyilvánvalóan előmozdítja a sokrétű kapcsolódások létrejöttét is. Tehát még ha az egyidejű események rendszerint más formájú időkben következnek is be, sőt más „korhoz” tartoznak, nagy esélye van annak, hogy mégis lesznek közös vonásaik. Az egyidejűség elősegítheti, hogy az események közelítsenek egymáshoz; a véletlenszerű egybeesések egységes mintává kristályosodhatnak. Hasonlóképpen nem fordulhat-e elő, hogy az időről időre létezőnek hitt énk töredékei néha összeolvadnak, és egységbe vagy egy egységhez hasonló formába forrnak? Bloch a tudatunkban emelkedő, bámulatos választófalakról megfogalmazott gondolatához a következő, ugyanilyen jelentős megjegyzést fűzi: „Vajon egymás számára két idegen ember volt-e Pascal, a matematikus és Pascal, a keresztény? [...] Nagyon is lehetséges, hogy ha jobban meg-

46. Kubler: *I. m.* 50.

47. Kubler: *I. m.* 184.

48. [Vö. Panofsky 1962. március 7-én írt levelét in: Siegfried Kracauer – Erwin Panofsky: *Briefwechsel 1941–1966*. Szerk. Volker Breidecker. Berlin, Akademie, 1996. 67.]

49. Ld. 152. sk.

50. Ld. 1. fejezet, 115. oldal és 3. fejezet 152. sk.

vizsgáljuk, ez az antitézis pusztán egy mélyebb szolidaritás álcája.”⁵¹ Mindenesetre az átszüremlés vég nélkül zajló folyamatai állandóan létrehozhatnak olyan korszakot vagy helyzetet, melynek szellemisége valóban minden területre kihathat, s ily módon az egész benyomását kelti. Dilthey effajta egység példájaként elemezte a felvilágosodás korának egységes szerkezetét, melyen azonban szerinte „nem egy alapvető gondolat révén kifejezhető egység” értendő, „hanem sokkal inkább az élet tendenciái közti összefüggés, amely egy folyamat során alakul ki”.⁵² Analógia áll fönn egy korszak ilyen jellegű, bizonytalan egységessége és a *Gestalt*nak nevezett egység között. Blochot idézve: „Fölmerülhet azonban a kérdés: vajon nem hiú erőfeszítés annak magyarázatával próbálkozni, ami az emberről alkotott tudásunk jelenlegi állapotában a megmagyarázhatatlan dolgok tartományába utalandó, vagyis egy adott kultúra *tonus*ának és delejes tulajdonságainak a megragadásával kísérletezni?”⁵³

Csakhogy ilyenkor nem válik-e az egészként értett korszak a történelmi folyamat elengedhetetlen részévé, s ebből következően nem hozza-e létre az egyenmű időt mint jelentéseket hordozó közeget? Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy az emberiség régtől fogva olyan távoli jövőről ábrándozik, amelyről egyáltalán nem állítható biztosan, hogy teljes mértékben a kronologikus időn kívül esik; emlékezzünk arra is, hogy a folyamatos kulturális fejlődés görög koncepciója még a főként vertikálisan tájékozódó időszakokban is megőrződött – Tertullianus valószínűleg hitt a haladás szekuláris válfajában;⁵⁴ a pogány Szümmakhosznak adott válaszában pedig Szent Ambrus „a művészetek fokozatos kialakulásáról és az emberi történelem haladásáról” beszél.⁵⁵ „Míg a késői pogányság a régiek tisztelete mellett kardoskodott (emlékezetes példa erre az, amikor Victoria [istennő] imádásáért szálltak síkra a római szenátusban) – állítja Edelstein a kora keresztény írók ide vonatkozó tanításáról –, addig az új hit átvette azt a filozófiát, amelyet kezdeti szakaszában maga a pogányság vezetett be.”⁵⁶ Legalább ennyire figyelemre méltó, hogy születésünk időpontját is keltezzük, s hogy tisztában vagyunk a nemzedékek láncolatában elfoglalt helyünkkel, valamint hogy a halált homokórával ábrá-

51. Bloch: *A történelem védelmében avagy a történelem mesterisége* 107.

52. Dilthey: *I. m.* 185.

53. Bloch: *A feudális társadalom* 334.

54. Arthur O. Lovejoy: *Essays in the History of Ideas*. New York, Columbia University Press, 1960.

55. Ld. Edward Kennard Rand: *Founders of the Middle Ages*. New York, Dover Publications, 1957. 17.

56. Ludwig Edelstein: *The Greco-Roman Concept of Scientific Progress*. In: *Ithaca* (Paris, 1962. augusztus 26–szeptember 2.). 47–61., itt 57.

zolják. *Les extrêmes se touchent*: valós létezésünk egybefonódik keletkezésünk legkiüresedettebb formájával. Piaget ezért származtatja a matematikát a biológiából. Egyébként minél jobban átlátható az őstörténet, annál inkább erősödhet a naptári idő kétségbevonhatatlan szerepe iránti bizalmunk.

Tehát két, egymást kölcsönösen kizáró állítással szembesülünk, s egyik sem cáfolható. Egyfelől a mérhető idő semmivé válik, s azon megformált idők rostkötegei foglalják el a helyét, amelyekben az események sokrétűen értelmezhető sorozatai bontakoznak ki. Másfelől viszont a keltezés megőrzi jelentőségét annyiban, hogy ezek a kötegek bizonyos pillanatokban hajlamosak összenőni, s ilyenkor a pillanat ideje lesz érvényes mindegyikőjükre. Bizonyára a dolgok ilyenén állása készítette Burckhardtot arra, hogy egyszerre becsmérelje és helyeselje a kronológiát. Csak-hogy sohasem törekedett arra, hogy rávilágítson a kronológiában rejlő ellentmondásokra. Benjamin pedig egyfajta nem dialektikus megközelítés mellett teszi le voksát; miközben a kronologikus idő egységének hiányát sulykolja, semmi jelét nem mutatja annak, hogy érdekelné az érem másik oldala is. Ritkán ismerték föl, hogy a dolognak két oldala van.

Hogyan kezeljük ezt a dilemmát? A megoldás érdekében többet nem hivatkozom a különböző területi sorozatokra és sajátos menetrendjeikre, hanem e kettő egybefolyásából kinövő, viszonylag egyforma korszakokra és helyzetekre összpontosítok. Minden ilyen korszak egy-egy ellentmondásos egység, amely összesűrített formában testesíti meg a két összeegyeztethetetlen időkonceptiót. Egy korszak, amely különböző menetrendű sorozatokhoz tartozó események összessége, *nem* az idő egynemű áramából nő ki, hanem saját időt hoz létre, ami azt eredményezi, hogy az időbeliségnek a korszak által való megtapasztalása nem okvetlenül azonos a kronológiailag korábbi vagy későbbi korszakok tapasztalatával. Úgymond az egyik korszakból a másikba kell ugranunk – az egymást követő korszakok közti átmenetek tehát problémát jelentenek. A folyamatban törések fordulhatnak elő; a Focillon által kialakuló „eseményként” értelmezett korszak valóban a „semmiből” bukkan elő. Dilthey Burckhardtot idézi, aki a következőt írja a hit túlvilágra való kiterjesztéséről a Római Birodalom korában: „Ezek az új áramlatok általában [...] rejtett mélységekből nyerik erejüket; nem vezethetők le kizárólag az őket megelőző állapotokból.”⁵⁷ Alfred Schmidt megfogalmazása szerint Marx történelmekonceptiója is „a világégek filozófiája, amely tudatosan szakít a folyton egy

57. Wilhelm Dilthey: *Einleitung in die Geisteswissenschaften*. In: uő: *Gesammelte Schriften*. 1. kötet. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1962⁵. 256.

elvből való levezetés szabályával”.⁵⁸ Jonas úgy véli, hogy a gnosztikus mozgalmat egészen addig tévesen fogják értelmezni, amíg korábbi eszmék és meggyőződések következményét látják benne ahelyett, hogy *sui generis* fogadnák el, hiszen „abszolút kezdőpontként, gyökeresen új kezdetként jelentkezett”,⁵⁹ amely új „*prima causa*ként” hatott a már létező eszmék és indítékok anyagára.⁶⁰ Nagyon hasonló gondolatokat fogalmazott meg Blumenberg is egy nemrég megjelent cikkében, amelyben az egyes korszakok közti „korszakküszöbök” iránti fokozott történelmi érdeklődést azzal magyarázta, hogy ezek „magát a történelmet” mutatják meg a történészeknek, amely a klasszikus korszakokban „rejtve marad a látható formák mögött”.⁶¹ Az idézett állításokból kirajzolódó nézet szerint tehát az „Idő Haladását” leíró történelmek délibábok – vagyis festmények, amelyek vászna elrejtí a látszólag ábrázolt igazságot. Minden korszakról feltételezhető, hogy új képet hoz létre; az így megszülető, egymást követő és egymásra rétegződő képek betérítik a folyton szélesedő vásznat – ezt a folyamatot tökéletesen szemlélteti Clouzot *Picasso rejtélye* című dokumentumfilmje, amely alkotás közben mutatja be a művészt. Láthatjuk: mihelyst Picasso elkészítette annak vázlatát, amire látszólag gondol, a körvonalazott tervre felvisz egy másikat, amely alig kapcsolódik az elsőhöz; és ez így megy tovább – a vonalak és a színfoltok minden egyes új rendszere szinte független az előzőtől.⁶²

Ugyanakkor az események azonos konfigurációja, amely spontán kialakulása miatt szembeszegül a történelmi folyamattal, a kronologikus idő egyik pillanatát is jelöli, s ezért okkal válik annak részévé. Mindez arra késztet, hogy kövessük ezt a folyamatot, és egyenes vonalú átmenetek, időbeli hatások és hosszú távú fejlemények fogalmaiban gondolkodjunk. A jelen fejezetben megfogalmazott állításoknak, melyek egyöntetűen megkérdőjelezik a történelmi folyamatosságba vetett *a priori* bizalmat, mégsem céljuk, hogy teljes mértékben elvessek a kronologikus időn belül is érvényesülő hatások kialakulásának lehetőségét. Ám annak érdekében, hogy e hatások valamelyest meggyőzőnek tűnhessenek, minden egyes esetben igazolnunk kell megletüket. Úgy vélem, ez a történész egyik legnehezebb feladata. Amellett, hogy a bizonyítékok szűkössége miatt ezek a hatások nehezen ragadhatók meg, egy részük úgy jelentkezik, hogy semmiféle nyomot sem hagy maga után. A felszín alatt működnek: előfordulhat, hogy az ember egyetlen egy, rég elfeledett mondata megváltoztat-

58. Schmidt: *I. m.* 27.

59. Jonas: *I. m.* 24. sk.

60. Jonas: *I. m.* 37.

61. Hans Blumenberg: *Epochenschwelle und Rezeption*. In: *Philosophische Rundschau* 6. (Tübingen, 1958) 1–2. 94–120., itt 94.

62. Kracauer: *A film elmélete* 2. kötet, 414.

ja a megszólitott ember gondolkodását. Rám például mély hatást tett egyik barátom két vagy három évtizeddel ezelőtt elejtett megjegyzése: megváltoztatta az emberekhez fűződő viszonyomat, sőt bizonyos fokig egész életszemléletemet. Sokáig nem láttuk egymást, majd amikor nemrég újra találkoztunk, s felidéztek emlékeinket, kibukott belőlem, mennyire lekötelezett engem. Végtelenül csodálkoztam; nem rémlett neki, hogy bármi ilyesmit mondott volna. Úgy tűnik, mintha a lényeges hatások eleve arra lennének rendeltetve, hogy homályba vesszenek.

Az az érzésem, mintha e nehezen tisztázható ügy esetében az egyetlen megbízható informátor csak egy legendás alak lehetne, mégpedig Ahasvérus, a bolygó zsidó. Ő volt az, aki valóban első kézből ismert mindenféle fejleményt és változást, hiszen a történelemben egyedülként neki adatott meg az a váratlan lehetőség, hogy megtapasztalja a keletkezés és a pusztulás folyamatát. (Milyen kimondhatatlanul csúnya lehet! Annyi biztos, hogy arcát nem életkora torzítja el; úgy képezem, mintha arcában több arc egyesülne, s mindegyik egy-egy átélt korszakot tükrözne, amelyek folyton újabb mintákba vegyülnek, amikor bolyongása során Ahasvérus szüntelenül és hiába próbálja felidézni az öt formáló idők alapján azt az időt, amikor arra ítéltetett, hogy testet öltson.)

Úgy tűnik, Ranke bizonyos értelemben tisztában volt a történelmi folyamat kontinuitása és a benne előforduló törések közti paradox viszonytal – legalábbis ez derül ki az első fejezetben már idézett szövegrészlet tágabb összefüggéséből:

Minden pillanat ismét valami újat kezdhet, amely egyáltalán csak az emberiség első és közös forrására vezethető vissza; semmi sincs csupán valami másnak a kedvéért, semmi sem oldódik fel egészen valami másnak a realitásában. Eközben azonban mégis fennáll egy mély belső összefüggés, melytől senki sem egészen független, s mely mindenüvé behatol. A szabadság mellett ott a szükségszerűség. A már kialakultban, a már meg nem szüntethetőben rejlik, mely minden újonnan sarjadó tevékenység alapja. A már létrejött összefüggést konstituál a létrejövövel. De magát ezt az összefüggést sem lehet önkényesen feltételezni, hanem meghatározott módon volt, így vagy úgy, s nem másképp. [...] Az események hosszabb sora – egymásutánja és egymásmellette – egymással illetéknépp összekapcsolódva egy évszázadot, egy korszakot alkot...⁶³

A korszakok kettősségét szándékosan hangsúlyoztam; a korszakfogalom kulcsfontosságú szerepet kap két olyan újabb kísérletben (talán többen?), amely nemcsak a

63. Id. Gadamer: *I. m.* 237. sk.

kronologikus idő ürességével, hanem értelemhordozó mivoltával is számot kíván vetni. Bemutatásuk segítségünkre lehet abban, hogy tisztázzuk az idő folyama és az ezt hatálytalanító időbeli sorozatok közti kibogozhatatlan dialektikát.

Kezdjük Crocéval: érvelése teljességgel megtévesztő.⁶⁴ Megrögzött, bár akaratlan idealistaként azzal dicsekedik, hogy sikerült halálos csapást mérnie Hegel transzcendentális metafizikájára. Hegel – mondja Croce – feltételez egy abszolút szellemet vagy világszellemet, amely egyszerre immanens és transzcendens; ez a szellem a világtörténelem dialektikus folyamatában nyilvánul meg, s ugyanakkor a folyamat céljaként értett történelmen túl lakozik. Croce szerint semmire sem megyünk ezzel az ontológiai transzcendentalizmussal. És úgy végez vele, hogy az abszolút szellemet tokkal-vonóval a világonbelüli univerzum immanenciájába üzi.⁶⁵ Meggyőződése szerint a szellem nem valami abszolút, ami változó világunk felett és azon túl van, hanem csakis a történelemben nyilvánul meg; pontosabban konkrét válaszokat ad a bizonyos helyzetben fölmerülő konkrét kérdésekre. Ezek a kérdések persze a pillanatnyi szükségletek szerint változnak. Ezt követően Croce azt feltételezi, hogy viszonylag önálló, saját szellemiséggel rendelkező helyzetek és korszakok léteznek. Ám ha a szellem megnyilvánulásai elválaszthatatlanok a különböző korszakok sajátos szükségleteitől, akkor hatalmas gondot okoz, hogy értelmesen kapcsoljuk össze őket a kronologikus időben. Crocénak azonban olyannyira szívügye a történelmi folyamat, hogy mégis megpróbálja helyi értékén kezelni a kronologikus időt. Hogyan oldja meg az ezzel a feladattal járó problémákat? Még csak nem is látja őket. Felföld: oda, csak oda vonzza a szíve.⁶⁶ Őszintén szólva szíve mélyén nosztalgiát érez a már megdöntöttnek hitt bálvány iránt. Megfeledkezve arról a tényről, hogy – önnön feltételezése szerint – a szellem nem az egész történelmet hatja át, hanem kizárólag konkrét helyzetekben nyilatkozik meg, Croce a *Teoria e storia della storiografia* című, egyébként kiváló áttekintést nyújtó írásában úgy értelmezi a szellem egymást követő megnyilatkozásait az ókortól a középkoron, a reneszánszon stb. át a jelenig, mintha olyan értelmezhető dialektikus folyamat szakaszai lennének, amelyre hovatovább a ha-

64. Ld. Croce: *History: Its Theory and Practice* passim.

65. [Vö. pl. Martin Heidegger: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály – Angyalosi Gergely – Bacsó Béla – Kardos András – Orosz István. Budapest, Osiris, 2001². 161.]

66. [Kracauer eredetileg Robert Burns *Felföld, hegyeim* című versének kezdősorát parafrazeálja („His heart’s in the Highlands, his heart is not here” – az eredeti „My heart’s in the Highlands, my heart is not here” Szabó Lőrinc fordításában: „Felföld: oda, csak oda vonz a szívem!”). Vö. Robert Burns: *Felföld, hegyeim*. Ford. Szabó Lőrinc. In: uő: *Versei*. Budapest, Európa, 1979. 49.]

ladás jellemző. Croce oly módon igyekszik összhangba hozni az általános haladás fogalmát és azt az alapvető feltételezését, mely szerint a szellem teljes mértékben immanens, hogy felszámolja az abszolút jó eszméjét, és helyette felértékeli a szellem törekvését, hogy hozzájáruljon az egyes korszakokban uralkodó körülmények javulásához. Csakhogy mindez pusztán szójáték, ha figyelembe vesszük Croce idealista követelését, hogy az egész történelmi folyamat azonossá váljon egy haladó mozgással, a „szabadság” felé tartó haladással. Összességében tehát az után, hogy Croce roppant magabiztosan kihajította Hegelt, a hátsó ajtón újra betessékeli, nem tudván, hogy az, amit Hegel megtehet, neki nem adatott meg. Mert míg Hegel transzcendentális szellemét – sajnos – teljes mértékben megilleti, hogy meghatározza a történelem egészének irányát, addig Croce immanens szelleme nem adhat számot az események menetéről a maga konkrét válaszaival, amelyek általunk tovább nem kutatható helyzetekből kinövő, konkrét kérdésekre fogalmazódnak meg. Croce inkább kitér a kronologikus idő ellentmondásos jellegével kapcsolatos problémák elől ahelyett, hogy megoldaná őket. Nem azt kérdezi, hogy – ha egyáltalán lehetséges – miként kapcsolható össze a két ellentétes időkoncepció, vagyis hogyan tehető semmissé a kronologikus idő úgy, hogy közben elismerjük létét, hanem nem dialektikus módon, feledékenyen egymás mellett mutatja be a kettőt. És valódi hegelianus mivolta felülkerekedik a Hegelt megdönteni akaró mivoltán.

Proust ugyanakkor egyedülálló kísérletet tett arra, hogy megbirkózzon az idő kuszaságával, melynek következményeit eddig meglehetősen furcsa módon nem ismerték fel a történelemtudomány szempontjából. Ennek kapcsán regényének csak a jelen témám tekintetében lényeges jellemzőit mutatom be.⁶⁷

Proust radikálisan leépíti a kronológia jelentőségét. Úgy tűnik, mintha a történelem szerinte egyáltalán nem valamiféle folyamat lenne, hanem kaleidoszkópszerű idők elege – a felhőkhez hasonló valami, ami találmokra gyűlik föl, és oszlik el. E platonikus nézettel összhangban Proust nem hajlandó magára vállalni a történelem szerepét, és elutasítja a keletkezés és a fejlődés gondolatát. Az idő folyama nem létezik. Ehelyett helyzetek, világok vagy korszakok diszkontinuum, nem okozati

67. Ld. Hans Robert Jauf: *Zeit und Erinnerung in Marcel Prousts „A la recherche du temps perdu”*. Ein Beitrag zur Theorie des Romans. Heidelberg, Winter, 1955. passim (magyarul részletek: *Idő és emlékezés Marcel Proust Az eltűnt idő nyomában című regényében [részletek]*. Ford. Horváth Károly. In: Thomka Beáta [szerk.]: *Az irodalom elméletei 2.* Pécs, Jelenkor, 1996. 5–79.). Sokat tanultam ebből a figyelemreméltó monográfiából, amely egy tömör és átfogó elemzés iskolapéldája. Vö. továbbá Georges Poulet: *Proust*. In: uő: *Studies in Human Time*. Ford. Elliott Coleman. New York, Harper, 1959. 291–322.

egymásutániságáról beszélhetünk, melyet – Proust esetében – több én kivetítődés-ként vagy ellenpárjaként kell elképzelnünk, amelyekké fokozatosan alakul át léte (kérdés persze, vajon jogosan feltételezünk-e egy azonos létet). Magától értetődik, hogy e különböző világok vagy helyzetek különböző formájú időkben teljesednek ki és tűnnek el. Proust roppant leleményesen mutatja be, hogy minden helyzet saját létjogosultsággal rendelkező egység, amely nem vezethető le korábbiakból, és hogy valóban csak egy ugrással volna áthidalható az egymás mellett fennálló világok közti szakadék. A regény folyamán Proust módszeresen eltakarja a világok érintkezésének pillanatait, miáltal csak akkor ismerünk rá egy új világra, amikor az már javában működik. Az idő vezérlő erejébe vetett hitünket Proust úgy kívánja teljes mértékben kétségbe vonni, hogy eltünteti az egymást követő világok közti legmaradandóbb s egyúttal legfinomabb összekötő kapcsot, a reményt. Marcel, a regény főhőse és Proust múltbeli énjeinek megtestesülése, minden helyzetben előre megérez bizonyos jövőbeni történéseket; ám alighogy beteljesülnek e remények, varázserejük elillan az őket tápláló énnel együtt; a következő én pedig nekivág egy újabb – és egyre kevesebb – reménnyel szegélyezett útnak. A szakadék áthidalhatatlan; az idő, amely egyáltalán nem a mindenség atyja, semmit sem nemz.

Ebben az esetben miért ne hagyjuk figyelmen kívül? Proust pontosan ezt teszi. Folyton időatomokra világít rá, vagyis olyannyira rövid életű mozzanatok és benyomások emlékképeire, hogy az időnek nincs is ideje arra, hogy magába olvaszsa őket. Véletlenszerű testi érzetektől fakadva az önkéntelen emlékek teljes érzetlenséggel vértetik fel magukat a kronológiával szemben. A nagyjából felidézett események nagyon is hasonlítanak a hétköznapi lét azon látszólag jelentéktelen, apró részleteire, amelyeket Tolsztoj a történelemkönyvekben felsorolt nagy győzelmeknél és hősöknel valóságosabbnak és jelentősebbnek nevezett. Hatalmas nagyságban ábrázolva Proust visszaállítja ezeket a mikroszkopikus egységeket az őket megillető helyre. Minden ilyen „közelkép” reflexiók, analógiák, visszaemlékezések stb. szövedéke, amelyek kivétel nélkül olyan világokra vonatkoznak, amelyeket ő – és nem csak Marcel – bejárt; szerepük pedig abban áll, hogy felfedjék az őket kisugárzó és egybegyűjtő mozzanat lényeges jelentéseit. A regény bővelkedik ilyen közelképekben. Mélységekbe ható átszüremkedésekről van szó, melyek elemei (tűnődések és emlékek) előreláthatatlan, cikkcakkban futó utakon mozognak, s a múlt összes kacskaringóját betöltik. Az általuk alkotott mintázat már nem írható le az idő fogalmaival; sokkal inkább arra hivatottak, hogy az időbeli dolgokat a lényegiségek szinte időtlen terébe emeljék.

Mindezek alapján úgy tűnhet, mintha a dialektikával mit sem törődő Proust csakis a diszkontinuus világok és megformált idejük meglétét akarná érvekkel alátámasztani. Csakhogy itt nincs vége a történetnek. Jóllehet Proust elmossa a kro-

nológiát, mégis igyekszik épségben megtartani. Még ha az időt összezavaró mintázatú közelképek akadályt gördítenek is az események folyásának tudatosodása elé, nemcsak az őket előidéző helyzetekre mutatnak rá, hanem olyan elbeszélés részei lesznek, amely Marcel egymás után kialakuló énjait időrendjükben jeleníti meg. Összességében a regény nem tér le szigorúan meghatározott útvonaláról. Jauß szavaival élve az ellentmondásos pillanatok mozaikja mögött, a pillantás elől elrejtve ott ketyeg „a visszafordíthatatlan idő pontos óraműve”.⁶⁸

Mivel Proust elégedetlen az óramű járásával, igyekszik újra beágyazni a kronologikusan egymásra következő, a semmiből maguktól kialakuló világokat az idő folyamába. Ennek oka az, hogy egyenrangú játékosként kívánja kezelni az idő folyamát. Hiszen csak akkor oldhatja föl azt az ellentmondásosságot, amellyel meg kell birkóznia, ha valóban ütközteti, majd dialektikusan kibékíti az idő két ellentétes vetületét, vagyis a megformált idők összefüggéstelen sorozatát és az egynemű folyamként értett kronologikus időt. Proust megoldása szükségképp magában foglal egy kerülőutat is: visszatekintve teremti meg az időbeli folyamatosságot. A regény végén Prousttal összeolvadva Marcel rádöbben, hogy eddigi összefüggéstelen énjei valójában olyan út szakaszai vagy állomásai voltak, amelyen tudta nélkül járt. Csak most, utólag ismeri föl, hogy az időben tett utazásának célja volt; egyedül arra szolgált, hogy felkészítse művészi hivatására. És csak most képes arra Proust, a művész, hogy ne csupán időbeli folyamatosságként lássa múltjának diszkontinuous világait, hanem utólag feloldozza múltját az idő átka alól úgy, hogy lényegi elemeket beilleszti egy műalkotásba, melynek időtlensége még inkább sérthetlenné teszi őket. Elkezd megírni azt a regényt, amelyet megírt.

E mélyreható megoldás érvényességi körét mindazonáltal nem szabad túlbecsülni. Proustnak csak *a posteriori* sikerül helyreállítani a szubsztanciális közegként értett kronologikus időt; töredékes életének (vagy Marcel életének) története kénytelen anélkül véget érni, hogy egységes folyamatként jelenne meg. És csak a művészet dimenziójába való visszavonulásának köszönhető, hogy kibékítheti a kockán forgó ellentétes állításokat, vagyis az idő folyamának tagadását és (megkésett) elismerését. Csakhogy ilyesmi nem fordulhat elő a történelem esetében, melynek nincs vége, s nem is váltható meg esztétikailag.

Az idő bensejében rejlő ellentmondásosság feloldhatatlan. Az igazság talán az, hogy ez csakis az idők végén történhet meg. Bizonyos értelemben Proust személyes megoldása vetíti előre – sőt jelöli ki – ezt az elgondolhatatlan véget, vagyis azt a képzeletbeli pillanatot, amikor pusztulása előtt Ahasvérus első alkalommal pillanthat vissza a korszakokon átívelő bolyongásaira.

68. Jauß: *Zeit und Erinnerung in Marcel Prousts „A la recherche du temps perdu”* 87.